

Zeggenschap over een lijk

1

Naam: Mw. P.M. Stankiewicz
Anr: 141570
Datum: 15-10-2014
Begeleider: Prof. dr. mr. T.F.E. Eric Tjong Tjin Tai

¹ Fotograaf onbekend <www.scienceout.nl>.

1. Inleiding

In het Nederlandse juridische stelsel staat vast dat elk persoon over rechten beschikt ten aanzien van zijn of haar lichaam, lichaamsmateriaal en het lijk. Dit wordt zeggenschap genoemd. Door middel van het privaatrecht en het publiekrecht wordt deze zeggenschap verwezenlijkt, maar het is niet onbeperkt. Aan de ene kant wordt het namelijk beperkt door de regelgeving van het privaatrecht en het publiekrecht en andere kant door ethische bezwaren.

In dit betoog staat de zeggenschap over het lijk centraal. Desondanks wordt in dit betoog ook ingegaan op de zeggenschap over het lichaamsmateriaal en het lichaam. Dat heeft twee redenen. Als eerste wordt op deze manier de volledige situatie in kaart gebracht met betrekking tot de zeggenschap over het lichaam, lijk en het lichaamsmateriaal. Als tweede helpt een volledig onderzoek voor het vinden van verklaringen waarom zeggenschap over het lijk zo is ingevuld in het juridisch stelsel en niet anders en welke argumenten pleiten voor een verandering in de zeggenschap over het lijk.

Vaststaat dat zeggenschap via het privaatrecht en publiekrecht met betrekking tot het lijk mogelijk is. Niet duidelijk is hoe ver deze zeggenschap reikt. Daarom staat centraal in dit betoog de vraag: *In hoeverre heb je zeggenschap over je lijk?*

Deze centrale vraag bevat twee aspecten. Het eerste aspect is het in kaart brengen van de zeggenschap over het lijk, door daarnaast ook de zeggenschap met betrekking tot het lichaam en het lichaamsmateriaal te onderzoeken. Het tweede aspect houdt de argumenten in, die pleiten voor een verandering van de zeggenschap over het lijk.

Om deze centrale vraag te beantwoorden zullen een aantal aspecten aan de orde komen. In **paragraaf 2** zal eerst worden toegelicht wat in dit betoog onder zeggenschap wordt verstaan. In **paragraaf 3** komt de zeggenschap in het privaatrecht over het lichaam, lichaamsmateriaal en het lijk aan de orde. In **paragraaf 4** komt de zeggenschap in het publiekrecht aan de orde. Vervolgens wordt dezelfde volgorde aangehouden voor België. Er is specifiek gekozen voor België omdat het land verschilt met Nederland met betrekking tot de kwalificatie als zaak van het lichaamsmateriaal. In **paragraaf 5** wordt de zeggenschap in het privaatrecht beschreven en in **paragraaf 6** in het publiekrecht. In **paragraaf 7** komt de hoofdvraag, eigen visie en de aanbevelingen aan de orde.

2. Zeggenschap

2.1 Inleiding

Voordat de mate van zeggenschap over het lichaam, lijk en lichaamsmateriaal kan worden onderzocht moet eerst aan de orde komen wat er met zeggenschap in dit betoog wordt bedoeld. Zoals eerder vermeld wordt de zeggenschap verwezenlijkt door het privaatrecht en publiekrecht. In het privaatrecht wordt zeggenschap mogelijk gemaakt via het erfrecht en eigendom. In het publiekrecht wordt het verwezenlijkt door verschillende publiekrechtelijke regelingen die later aan de orde zullen komen.

2.2 Zeggenschap

In de inleiding werd kort vermeld dat onder zeggenschap in dit betoog wordt bedoeld het beschikken over rechten ten aanzien van je lichaam, lichaamsmateriaal en lijk. Of anders gezegd te bepalen wat er met jouw lichaam, lichaamsmateriaal en lijk gebeurt. Dat kan op medisch vlak zijn als ook op elk ander vlak.

De relatie tussen het lichaam en de zeggenschap is moeilijk. Immers je geest is deel van je lichaam. Toch wordt ook deze zeggenschap beperkt en mogelijk gemaakt door regelingen van het publiekrecht. In het publiekrecht zijn in relatie tot de zeggenschap over het lichaam vooral art. 10 jo art. 11 GW relevant.² Deze twee grondrechten hebben twee aspecten, het beschermingsaspect en het zelfbeschikkingsaspect. Met het beschermingsaspect wordt bedoeld, het recht om beschermd te worden tegen inbreuken. Met het zelfbeschikkingsaspect wordt bedoeld dat de betrokkene als mens rechten over zijn lichaam kan uitoefenen (zelfbeschikkingsrecht).³ Daardoor is vooral het zelfbeschikkingsaspect relevant met betrekking tot de zeggenschap over het lichaam.

Het zelfbeschikkingsrecht geldt alleen met betrekking tot het lichaam. De zeggenschap wordt bij het lichaamsmateriaal en lijk dus verwezenlijkt op een andere manier. Regelingen van het privaatrecht en het publiekrecht maken het mogelijk om rechten uit oefenen over je lichaamsmateriaal en lijk.

² Trouet 2003, p. 225, Van der Burg & Leenen 1994, p. 208,

³ Trouet 2003, p. 225, Van der Burg & Leenen 1994, p. 208,

3. Zeggenschap over het lichaam, lichaamsmateriaal en het lijk in het Nederlandse privaatrecht

3.1 Inleiding

Aan de hand van deze paragraaf wil ik de mate van zeggenschap verwezenlijkt door het privaatrecht in kaart brengen. De zeggenschap wordt in het privaatrecht verwezenlijkt door het eigendom en het erfrecht. In het betoog staat het lijk centraal daarom is het erfrecht relevant. Bij de zeggenschap via eigendom zal worden ingegaan op het lichaam, lichaamsmateriaal en het lijk. Zoals eerder vermeld wordt op deze manier de hele situatie met betrekking tot de zeggenschap geschetst.

3.2 Eigendom

Eigendom is het meest omvattende recht dat een persoon op een zaak kan hebben (art. 5:1 BW). Om van zeggenschap via eigendom te spreken zou een lichaam, lichaamsmateriaal of een lijk eerst als zaak moeten worden gekwalificeerd. Een zaak is een stoffelijk object, dat voor menselijke beheersing vatbaar is en duidelijk begrensd is, en daarmee voldoende individualiteit toont om object van eigendomsrecht te zijn (art. 3:2 BW). De wetgever heeft zich niet uitgelaten of een lichaam, lichaamsmateriaal of een lijk als zaak kunnen worden gekwalificeerd. Daarom zal in de literatuur worden gezocht naar een antwoord over de kwalificatie als zaak.

Het *lichaam* voldoet aan de formele eisen van een zaak.⁴ In de literatuur is het uitgangspunt dat het lichaam niet als zaak dient te worden gekwalificeerd. Het stuit niet af op de formele eisen maar op de ethische eisen. Naar de huidige normen en waarden (ethische eisen) wordt het volgens auteurs onwenselijk geacht om het lichaam als zaak binnen het vermogensrecht te beschouwen omdat dit indruist tegen menselijke waardigheid.⁵ Met de menselijke waardigheid wordt bedoeld dat het lichaam samen met de geest de mens vormt die waardig moet worden behandeld.⁶ De menselijke waardigheid is erkend onder art. 1 EU-Handvest.⁷ Dit artikel bepaald daarnaast dat deze menselijke waardigheid onschendbaar is en altijd moet worden

⁴ Van der Steur 2003, p. 211.

⁵ Stein 2013 (*GS Vermogensrecht*), art. 3.2 BW, aant. 8, Van der Steur 2003, p. 138, p. 211, Rouw 2012, p. 10, Ploeger 1997, p. 9, Wichers 2002, p. 43, Asser/Mijnssen, De Haan & Van Dam 2006, nr. 58, Leenen, Gevers & Legemaate 2007, p. 52.

⁶ Van der Steur 2003, p. 211, Rouw 2012, p. 10.

⁷ Sinds 1 december 2009 is het Handvest juridisch bindend voor de instellingen en lidstaten van de EU wanneer zij het EU-recht ten uitvoer brengen. Het Handvest heeft dezelfde juridische waarde als de EU-verdragen.

beschermde en geëerbiedigd. Het wordt ook gezien als een beginsel dat de grondslag is voor alle mensenrechten.⁸

Het *lichaamsmateriaal* voldoet net als het lichaam aan de formele eisen van art. 3:2 BW. Maar in de literatuur is niet duidelijk of het als zaak dient te worden gekwalificeerd of niet. Tot op heden bestaat een discussie of het lichaamsmateriaal als zaak zou kunnen worden gekwalificeerd.

Een deel van de auteurs pleit om het lichaamsmateriaal niet als zaak te kwalificeren omdat dit indruist tegen de menselijke waardigheid. Ze ontkennen daarmee ook de eigendomsrechten over het lichaamsmateriaal.⁹ Het kwalificeren brengt volgens hen het gevaar dat het lichaamsmateriaal puur een bron van inkomsten wordt. Bovendien zijn ze van mening dat dit de gezondheidszorg in gevaar zou kunnen brengen doordat een tekort aan grondstoffen voor medicijnonderzoek zou kunnen ontstaan als deze eigendomsrechten bevatten. Daarnaast zijn ze van mening dat financiële prikkels andere donoren aantrekken en dit vereist een hoge betrouwbaarheid van veiligheids- en kwaliteitseisen.¹⁰

Daarentegen pleit een ander deel van de auteurs dat het lichaamsmateriaal wel als zaak dient te worden gekwalificeerd maar pas wanneer het is afgescheiden van de persoon. Dan is de verbinding tussen de persoon en het lichaamsmateriaal weg. Het lichaamsmateriaal bestaat dan op zichzelf.¹¹ Dit betreft lichaamsmateriaal waar je zonder kan leven zoals bloed, sperma, eicellen, urine, moedermelk, beenmerg, een nier en deel van de lever.¹²

Het kwalificeren als zaak kan volgens hen bijdragen aan de gezondheidszorg.¹³ Door de jaren heen is het lichaamsmateriaal steeds relevanter geworden. Het kan nu gebruikt worden voor de patiënt zelf, voor andere patiënten, voor transplantatie, als verwerking in of tot producten en voor wetenschappelijk onderzoek.¹⁴ Deze technologische ontwikkelingen kunnen bijdragen aan de gezondheidszorg als het lichaamsmateriaal vermogensrechtelijk kan worden overgedragen, opgeslagen of gebruikt.¹⁵ Het geld dat dan namelijk vrijkomt, kan worden geïnvesteerd in onderzoek. Bovendien zijn deze auteurs van mening dat het volledig ontkennen van de zaaks kwalificatie van het lichaamsmateriaal niet overeen komt met de praktijk. Mensen kunnen

⁸ Leenen, Gevers & Legemaate 2007, p. 38.

⁹ Gold 1996, p. 15, Leenen, Gevers & Legemaate 2007, p. 56, Asser/Mijnssen, De Haan & Van Dam 2006, nr. 58.

¹⁰ Van der Steur 2003, p. 222.

¹¹ Petit 1947, p. 431, Leenen, Gevers & Legemaate 2007, p. 57, Van Beers 2009, p. 84, Van der Steur 2003, p. 221, Rouw 2012, p. 10.

¹² Rapportage Gezondheidsraad 2003, p. 19, De Rouw 2012, p. 7.

¹³ Van der Steur 2003, p. 140.

¹⁴ Roscam Abbing 2001, p. 14.

¹⁵ Beers 2009, p. 85, Petit 1947, p. 431, Leenen, Gevers & Legemaate 2007, p. 57.

namelijk al betalen om bloed of stamcellen te laten bewaren voor een operatie. Dus het kwalificeren als zaak zou overeenkomsten van bewaarneming mogelijk maken.¹⁶ Bovendien is de zeggenschap over het lichaamsmateriaal dan veilig gesteld omdat eigendom dan mogelijk is.¹⁷ Ik sluit me aan bij deze argumenten.

In dit betoog staat het *lijk* centraal. Dit is een interessante fase van het menselijke proces omdat in die fase de verbinding met de persoon is verdwenen. Het lijk voldoet aan de formele eisen van art. 3:2 BW, maar net als bij het lichaamsmateriaal bestaat in de literatuur een discussie of het als zodanig gekwalificeerd dient te worden.

Een deel van de auteurs pleit voor de ontkenning van het zakelijke karakter van het lijk door ethische bezwaren.¹⁸ De zaakskwalificatie zou volgens hen te veel indruisen tegen de menselijke waardigheid omdat het lijk nog de identiteit van de overledene heeft. De auteurs ontkennen hiermee dat het afgestorven lichaam vatbaar is voor eigendom. Bovendien zijn ze van mening dat kwalificeren als zaak direct na het overlijden, een handel in lijken zou kunnen stimuleren en dit onwenselijk dient te worden geacht.¹⁹

Een ander deel van de auteurs is van mening dat het altijd als zaak dient te worden gekwalificeerd. Volgens hen speelt de menselijke waardigheid niet meer omdat bij het overlijden het leven uit het lichaam is verdwenen.²⁰

Nog een ander deel van de auteurs pleit voor een onderscheid tussen het lijk en het stoffelijk overschot.²¹ Deze visie is gebaseerd op de erkenning in de literatuur van skeletten en mummies als zaak. Musea en anatomische instituten verkopen skeletten en mummies.²² Deze auteurs bedoelen met het lijk dat er nog gevoelsmatige binding is tussen de familie en het lijk en dat het lijk nog de identiteit heeft van de overledene. Ze pleiten dat op het moment dat deze binding ontbreekt het lijk is overgegaan in stoffelijk overschot.²³ Binding kan zowel emotioneel als religieus zijn.²⁴ Mijnsen noemt hier als voorbeeld dat wanneer het lijk aan de snijkamer is afgestaan, het bijzondere karakter verloren is gegaan.²⁵ Ik sluit me aan bij de kritiek die wordt

¹⁶ Van der Steur 2003, p. 221.

¹⁷ Beers 2009, p. 85, Petit 1947, p. 431, Leenen, Gevers & Legemaate 2007, p. 57.

¹⁸ Leenen, Gevers & Legemaate 2007, p. 60, Maeijer 1969, p. 1326, Perrick 1979, p. 142, Beekhuis 1955, p. 854, Rombach 1963, p. 297, *Handelingen I* 1987/88, p. 1248.

¹⁹ Van der Steur 2003, p. 214.

²⁰ Van Asch van Wijk bij HR 25 juni 1946, *NJ* 1946, 503, Van der Steur 2003, p. 213, De Beneditty 1931, p. 292.

²¹ Leenen, Gevers & Legemaate 2007, p. 60, Van Till- D'Aulnis de Bourouill 1970, p. 23, Beekhuis 1955, p. 854.

²² Leenen, Gevers & Legemaate 2007, p. 60, Van der Steur, p. 215.

²³ Leenen, Gevers & Legemaate 2007, p. 60, Van Till- D'Aulnis de Bourouill 1970, p. 23, Beekhuis 1955, p. 854.

²⁴ Van Till- D'Aulnis de Bourouill 1970, p. 23.

²⁵ Asser/Mijnsen & De Haan 2001, nr. 59.

geuit tegen deze visie. Er is geen duidelijke onderscheid tussen het stoffelijk overschot en lijk. Misschien is er voor een persoon nog binding met het lijk en voor een ander niet. Als het lijk is afgestaan aan de snijkamer heeft het nog steeds een identiteit van de persoon. Veel onduidelijkheid dus en de auteurs geven geen verdere verduidelijking van dit onderscheid.²⁶

3.3 Erfrecht

In het erfrecht is alleen het lijk relevant. Uit het onderzoek naar de zeggenschap over het lijk via eigendom is gebleken dat in de literatuur een discussie bestaat of een lijk wel of niet als zaak in de zin van art. 3:2 BW kan worden aangemerkt. Misschien biedt het erfrecht dan betere opties?

Op dit moment bestaan twee types van testament: het gewone testament en het levenstestament. Het gewone testament is gericht op geld en goederen. Gezien niet duidelijk is of een lijk als een zaak kan worden gekwalificeerd blijft het onduidelijk of het opgenomen mag worden in een testament. Als zaak zou het namelijk wel een deel kunnen uitmaken van de nalatenschap (art. 4:6 BW). Een legaat (art. 4: 117 BW), dat het mogelijk maakt om een zaak of een bepaalde som geld aan een specifiek persoon of goed doel over te laten, zou bij een kwalificatie als zaak ook mogelijk zijn. Ook zou je het lijk dan aan een stichting kunnen nalaten (art. 4: 135 BW) en die zou dan jouw belangen kunnen behartigen. Op dit moment kun je via een legaat geld doneren aan een stichting of een ander persoon, maar niet in ruil van het uitvoeren van je wensen met betrekking tot het lijk. De Wet op de Lijkbezorging houdt dit tegen. De zeggenschap is dus beperkt maar het is mogelijk om een uitvaartclausule op te nemen zodat je lichaam wordt nagelaten aan de wetenschap.

Het levenstestament is een notariële akte zonder directe basis in de wet waarin een persoon wensen kan opnemen voor de situatie waarin de persoon de keuze niet zelf meer kan maken. Gedacht kan worden aan het behandelgebod, euthanasieverklaring en donorcodicil. Een persoon benoemt ook de gevolmachtigde.²⁷ Enige zeggenschap bestaat dus. Het is maar de vraag of werkelijk aan de wensen van het levenstestament zal worden voldaan. Wanneer je daar zeker van wil zijn moet in het testament worden opgenomen dat de gevolmachtigde verantwoordelijkheid dient af te leggen aan de toezichthouder (vaak de notaris).²⁸

²⁶ Leenen, Gevers & Legemaate 2007, p. 60.

²⁷ T.J. Mellema-Kranenburg 2012 (elektronische bron).

²⁸ Stollenwerck & Van der Heide-van IJzinga Veenstra 2010, p. 5-6.

3.4. Conclusie

In de bovenstaande paragraaf is zowel de zeggenschap via eigendom als via erfrecht onderzocht. Als eigenaar heb je het meeste recht over een zaak. Zeggenschap via eigendom is op dit moment niet mogelijk. De reden hiervoor is dat het niet vaststaat of het lichaam, lichaamsmateriaal en het lijk als zaak kunnen worden gekwalificeerd. De wetgever heeft zich hierover niet uitgelaten. In de literatuur is het uitgangspunt om het lichaam niet als zaak te kwalificeren. Over de kwalificatie van het lichaamsmateriaal en het lijk bestaat er discussie.

De zeggenschap via het erfrecht is alleen relevant met betrekking tot het lijk. Erfrecht maakt enige zeggenschap mogelijk. De rechten die een persoon kan uitoefenen in een gewoon testament zijn: een uitvaartclausule opnemen en bepalen dat je lijk wordt overgedragen aan de wetenschap. De zeggenschap via het erfrecht zou veel groter zijn als het lijk een zaak zou zijn en op die manier deel zou kunnen maken van de nalatenschap. Daarnaast bestaat het levenstestament dat enige zeggenschap over het lijk mogelijk maakt. Het levenstestament is niet in de wet opgenomen en voor het niet nakomen van de wensen in het levenstestament bestaat geen sanctie.

4 Zeggenschap over het lichaam, lichaamsmateriaal en lijk in het Nederlandse publiekrecht

4.1 Inleiding

Om de hele situatie van zeggenschap in kaart te brengen zal opnieuw, ondanks dat het lijk centraal staat, het lichaam en lichaamsmateriaal ook aan de orde komen.

4.2 Zeggenschap over het lichaam in het publiekrecht

Zoals eerder vermeld in par. 2.2 is de zeggenschap bij het lichaam in het publiekrecht onder art. 10 jo art. 11 GW gebracht. Deze artikelen hebben namelijk naast een beschermingsaspect ook een zelfbeschikkingsaspect. De betrokkene kan dus als mens rechten over zijn lichaam uitoefenen en heeft daardoor zeggenschap.²⁹ Het zelfbeschikkingsrecht is hetzelfde als het zelfbeschikkingsaspect.

4.2.1 Zeggenschap over het lichaam en de lichamelijke integriteit (art. 11 GW)

Het recht op bescherming van de lichamelijke integriteit (art. 11 GW) is een uitwerking van de zeggenschap over je eigen lichaam in de Grondwet.³⁰ In art. 11 GW komt de beschermingsaspect naar voren omdat het artikel gericht is op de bescherming van de lichamelijke integriteit voor externe factoren.³¹ De Memorie van Toelichting verduidelijkt dat het artikel ook een zelfbeschikkingsaspect omvat.³² Dit aspect houdt in dat een mens toestemming kan geven om inbreuk te maken op zijn integriteit maar tevens bevoegd is om die toestemming in te trekken.³³ De Toelichting geeft slechts een indicatie van het zelfbeschikkingsaspect maar geeft niet aan hoe ver dit aspect reikt.³⁴ Vooral bij Kamervragen over controversiële vraagstukken zoals euthanasie en abortus komt deze leemte duidelijk naar voren. De regering geeft steeds aan, dat de wetgever moet beoordelen of een bepaalde situatie een inbreuk maakt op art. 11 GW.³⁵ De verantwoordelijkheid wordt dus afgeschoven op de wetgever.³⁶

²⁹ Trouet 2003, p. 225, Van der Burg & Leenen 1994, p. 208,

³⁰ Leenen, Gevers & Legemaate 2007, p. 38, Van Beers 2009, p. 115, Verheij 2002, p. 40.

³¹ Van Beers 2009, p. 111.

³² *Handelingen II* 1978/79, 15 463, nr. 2, p. 5.

³³ Van Till- D'Aulnis de Bourouill 1970, p. 24, *Handelingen II* 1978/79, 15 463, nr. 2, p. 5.

³⁴ Van Beers 2009, p. 113.

³⁵ *Kamerstukken II* 1979/80, 16 086, nr. 8, p. 6-7.

³⁶ Van Beers 2009, p. 113.

Artikel 11 GW is geen absoluut recht omdat het recht een beperkingsclausule bevat “behoudens bij of krachtens de wet te stellen beperkingen”. Het zelfbeschikkingsaspect met betrekking tot de lichamelijke integriteit is voor het eerst geconcretiseerd toen de regering een opsomming heeft gegeven met wat tenminste als inbreuk op het recht op onaantastbaarheid van een menselijk lichaam dient te worden aangemerkt.³⁷ In de laatste jaren is het verder geconcretiseerd door de Wet geneeskundige behandelingsovereenkomst. Zo kunnen medische handelingen slechts worden uitgevoerd wanneer de patiënt goed geïnformeerd is en zijn toestemming daartoe heeft gegeven (art. 7:448 jo art. 7:450 BW).³⁸ De Memorie van Toelichting van het WGBO benadrukt dat *informed consent* vloeit uit het recht van de patiënt op de eerbiediging van de lichamelijke en geestelijke integriteit.³⁹

De eerste twee zaken waarin de Hoge Raad zich expliciet heeft uitgedrukt over het zelfbeschikkingsaspect van art. 11 GW zijn gevallen waarin patiënten een lichamelijke beschadiging opliepen na een behandeling.⁴⁰

4.2.2 Zeggenschap over het lichaam en de persoonlijke levenssfeer (art. 10 GW)

Artikel 10 GW omvat het recht op eerbiediging van persoonlijke levenssfeer als ook het recht op privacy, privéleven en de bescherming van persoonsgegevens.⁴¹ Ook bij dit artikel komen de twee aspecten van zeggenschap (het beschermingsaspect en het zelfbeschikkingsaspect) duidelijk naar voren. Met het zelfbeschikkingsaspect wordt opnieuw bedoeld een zekere vrijheid van handelen.⁴²

De eerste zaak waarin de Hoge Raad zich specifiek uitlaat over het zelfbeschikkingsaspect van art. 10 GW is de zaak van Baby Kelly, waarin een vrouw de keuze werd ontnomen om tot abortus over te gaan.⁴³ Daarom vroegen de ouders om een vergoeding van de immateriële schade op grond van art. 6:106 lid 1 sub b BW.⁴⁴ Artikel 6:106 lid 1 sub b BW bepaald dat de benadeelde in de persoon moet zijn aangetast om een immateriële schadevergoeding te

³⁷ “Foltering, lijfstraffen, lichamelijke en geestelijke mishandeling, gedwongen medische experimenten, toedienen van elektroshocks aan psychisch gestoorden, gedwongen behandeling van lijdende aan venerische ziekten, gedwongen toediening van voedsel tijdens een hongerstaking, toedienen van waarheidsserum aan verdachten, leegpompen van de maag, encefalografie, bloedafname, inenting, röntgenologisch onderzoek, verwondingen, operaties, behandeling door een arts, knippen van haren”
(*Handelingen II* 1978/79, 15 463, nr. 2, p. 5)

³⁸ Van Beers 2009, p. 103.

³⁹ *Kamerstukken II* 1989/90, 21 561, nr. 3, p. 12.

⁴⁰ HR 23 november 2001, *NJ* 2002, 386, HR 23 november 2001, *NJ* 2002, 387.

⁴¹ Bunschoten (*T&C Grondwet*), art. 10 GW, aant. 2.

⁴² Van Beers 2009, p. 127, Verheij 2002, p. 40.

⁴³ HR 18 maart 2005, *NJ* 2006, 606, r.o. 3.1.

⁴⁴ HR 18 maart 2005, *NJ* 2006, 606, r.o. 25.

verkrijgen.⁴⁵ Daar was volgens de Hoge Raad sprake van. Hij stelt dat wanneer het keuzerecht van de moeder door een fout van een verloskundige wordt ontnomen en de moeder dus de geboorte van een zwaar gehandicapt kind niet heeft kunnen voorkomen, dit leidt tot een inbreuk van het zelfbeschikkingsaspect van art. 10 GW. Deze ingrijpende aantasting zorgt ervoor dat er recht op vergoeding van de immateriële schade op grond van art. 6:106 lid 1 sub b BW ontstaat zonder dat er sprake is van geestelijk letsel.⁴⁶

4.2.3 Kritiek op waarde van zelfbeschikkingsrecht

De bovenstaande twee sub-paragrafen geven aan dat zowel art. 10 GW als art. 11 GW naast het beschermingsaspect ook een zelfbeschikkingsaspect bevatten. De waarde blijkt in de praktijk beperkt.

Als eerste wordt het zelfbeschikkingsrecht niet door iedereen belangrijk geacht. Zo erkent A-G Langemeijer dit recht wel maar dient deze volgens hem slechts als hulpmiddel om het persoonlijkheidsrecht inhoud te geven. Daarom kan het volgens hem niet leiden tot een recht op vergoeding van de immateriële schade op grond van art. 6:106 lid 1 sub b BW.⁴⁷ Daarnaast is hij van mening dat een beroving van de bewegingsvrijheid valt aan te merken als een aantasting in de persoon, maar dat betekent niet dat de lijn dient te worden doorgetrokken, dat iedere handeling waarin iemand is aangetast in zijn persoonlijke levenssfeer een schadevergoeding op grond van art. 6:106 lid 1 sub b BW rechtvaardigt.⁴⁸ Dit brengt volgens hem het gevaar dat familieleden die geen geestelijk letsel hebben ondervonden zich ook kunnen beroepen op art. 6:106 lid 1 sub b BW.⁴⁹

Langemeijer is niet de enige die kritiek heeft op deze constructie. Zo is Visser 't Hooft van mening dat het begrip zelfbeschikkingsrecht te breed en te vaag is om een bepaalde handelwijze te rechtvaardigen.⁵⁰ Hij vindt aansluiting bij Schalken die het begrip zelfbeschikkingsrecht zinledig noemt.⁵¹ Visser 't Hooft vergelijkt het begrip met het recht op 'vrijheid'. Een algemeen recht op 'vrijheid' bestaat er niet omdat de rechtsorde juist als doel heeft om te bepalen onder welke voorwaarden de vrijheid met eigen of algemeen belang verenigbaar is. Het

⁴⁵ Voor nadeel dat niet in vermogensschade bestaat, heeft het benadeelde recht op een naar billijkheid vast te stellen schadevergoeding: indien het benadeelde lichamelijk letsel heeft opgelopen, in zijn eer of goede naam is geschaad of op andere wijze in zijn persoon is aangetast (6:106 lid 1 sub b BW).

⁴⁶ HR 18 maart 2005, *NJ* 2006, 606, r.o. 25, r.o. 4.8.

⁴⁷ HR 8 september 2000, *NJ* 2000, 734, m. nt. ARB, concl. A-G, sub 2.26.

⁴⁸ HR 8 september 2000, *NJ* 2000, 734, m. nt. ARB, concl. A-G, sub 2.27.

⁴⁹ HR 8 september 2000, *NJ* 2000, 734, m. nt. ARB, concl. A-G, sub 2.27.

⁵⁰ Visser 't Hooft 1986, p. 380.

⁵¹ Schalken 1984, p. 43.

zelfbeschikkingsrecht doet dat evenmin. Daarom moet eerst een nadere omschrijving van het zelfbeschikkingsrecht komen voordat rechten daaraan ontleend worden.⁵²

4.3 Zeggenschap over het afgescheiden lichaamsmateriaal naar het publiekrecht

De zeggenschap over het lichaamsmateriaal wordt onderverdeeld in verschillende regelingen, die zowel de zeggenschap verwezenlijken als beperken. Deze zullen nu aan de orde komen.

4.3.1 Wet Veiligheid en Kwaliteit lichaamsmateriaal

Deze wet stelt regels met betrekking tot de veiligheid en kwaliteit van lichaamsmateriaal. Aan de ene kant wordt via deze wet zeggenschap aan een persoon toegekend omdat deze wet benadrukt dat het afgestane lichaamsmateriaal nooit voor een ander doel mag worden gebruikt dan waarvoor het is afgestaan (art. 2 jo art. 3 WVKL). Zelfs bij aanbidding van het lichaamsmateriaal wordt melding gemaakt voor welk doel het lichaamsmateriaal zou kunnen worden gebruikt (art. 4 WVKL). Aan de andere kant wordt de zeggenschap beperkt omdat de wet eisen stelt aan het wegnemen, bewaren, bewerken, verwerven, overdragen en invoeren van lichaamsmateriaal. Zo mag het lichaamsmateriaal nooit worden afgestaan met winstoogmerk (art. 3a WVKL).

4.3.2. Wet inzake de bloedvoorziening

De Wet inzake de bloedvoorziening biedt zeggenschap omdat het bloed niet voor een ander doel mag worden gebruikt, dan waarvoor vooraf door de donor akkoord is gegeven. Dat kan zijn afname met doel een geneeskundige behandeling van een andere persoon of ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek (art. 1 lid 1 sub c Wibv). Aan de andere kant wordt daarmee ook de zeggenschap beperkt omdat het niet voor andere doelen mag worden gebruikt dan deze genoemd onder art. 1 lid 1 sub c Wibv. De zeggenschap wordt nog verder beperkt omdat geen mogelijkheid bestaat voor een vergoeding (art. 3 jo art. 18 Wibv).⁵³

4.3.3 Wet op de Orgaandonatie

De Wet op de Orgaandonatie geeft een persoon zeggenschap omdat een persoon zelf kan bepalen of hij of zij organen wil doneren. Daarnaast mag een persoon bij leven bepalen dat organen worden verwijderd ten behoeve van implantatie bij een specifiek persoon (art. 3 lid 1

⁵² Visser 't Hooft 1986, p. 380.

⁵³ *Kamerstukken II* 2011/12, 29 447, nr. 17, p. 1.

WOD). Dezelfde wet bepaalt ook dat een persoon voor het overlijden kan bepalen dat organen of bepaalde organen verwijderd mogen worden (art. 9 lid 1 WOD). Het verschil tussen deze twee wilsverklaringen is dat je bij leven zelf de orgaanontvanger bepaalt en dat na het overlijden de ontvanger door het orgaancentrum wordt bepaald, waarbij het orgaancentrum rekening houdt met de bloed- en weefselovereenkomst van zowel donor als ontvanger van het orgaan, de medische urgentie van de ontvanger en de toestand van het orgaan en de wachttijd van de ontvanger (art. 18 lid 2 jo art. 18 lid 3 WOD). De zeggenschap wordt beperkt omdat regels worden gesteld met betrekking tot de procedure van orgaandonatie. Regels die gesteld worden bij orgaandonatie bij leven zijn opgenomen in art. 3 t/m art. 8 WOD. Artikel 3 jo art. 6 WOD omvatten regels met betrekking tot de toestemming en art. 4 jo art. 5 jo art. 7 jo art. 8 WOD met betrekking tot de verwijdering. Na de dood zijn de regels opgenomen onder art. 9 t/m art. 23 WOD. Eerst worden regels gesteld over toestemming en bezwaar van orgaandonatie na het overlijden (art. 9 t/m 13 WOD). Dan het vaststellen van de dood (art. 14 t/m art. 17 WOD), gevolgd door regels over de melding en toewijzing van beschikbare organen (art. 18 WOD).⁵⁴ Als laatste worden regels gesteld over de voorbereidende handelingen en verwijdering van organen (art. 20 t/m art. 22 WOD) en het protocol (art. 23 WOD).

4.3.4 Biogeneeskundeoverdrag

Deze wet heeft als doel om de menselijke waardigheid te waarborgen met betrekking tot het lichaam, lichaamsmateriaal en het lijk. In de wet is alles opgenomen wat bescherming van de menselijke waardigheid mogelijk moet maken. Hierdoor wordt de zeggenschap beperkt. Een voorbeeld is dat een persoon zijn lichaamsdelen of materiaal niet mag verkopen (art. 21 Biogeneeskundeoverdrag).

4.3.5 Persoonlijke rechten

Als laatste wil ik nog een andere leer noemen die zich in de loop van jaren in de praktijk heeft ontwikkeld. In die leer pleiten de auteurs om “persoonlijke rechten” toe te kennen aan het lichaamsmateriaal.⁵⁵ Het persoonlijkheidsrecht vloeit voort uit art. 10 jo art. 11 GW jo art. 8 EVRM. Deze artikelen omvatten rechten van de mens op eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer en integriteit van het menselijk lichaam.⁵⁶ Van der Steur vergelijkt dit

⁵⁴ Artikel 19 WOD is per 01-07-2004 vervallen.

⁵⁵ Leenen, Gevers & Legemaate, p. 57, Van der Steur verwijst hier naar: Van Oven 1926, p. 19, Petit 1950, p. 431-433, Wery 1976, p. 307, Broekhuijsen- Molenaar 1991, p. 21, Loeb & Van Straaten 1984, p. 1027-1028.

⁵⁶ Van der Steur 2003, p. 223.

persoonlijkheidsrecht met dat van de kunstenaar in het auteursrecht. Een persoon kan een kunstwerk in eigendom hebben, maar de eigenaar mag het kunstwerk niet naar vrije wil vernietigen of fundamenteel veranderen. Dit zou in strijd komen met het aan de kunstenaar toegekende persoonlijkheidsrecht. Het persoonlijkheidsrecht bij het lichaamsmateriaal zou dan zijn weerslag vinden in de regels over de toestemming ten aanzien van het gebruik en privacy.⁵⁷

4.4 Zeggenschap over het lijk naar het publiekrecht

De zeggenschap over het lijk wordt in het publiekrecht verwezenlijkt door de Wet op de Lijkbezorging, Wetboek van Strafrecht en het Wetboek van Strafvordering. De zeggenschap binnen het strafrecht is mogelijk omdat een lijk als goed wordt gekwalificeerd. Deze strafrechtelijk kwalificatie is geen indicatie dat het lijk binnen het privaatrecht ook ooit als zaak zal worden aangemerkt. De zeggenschap in het strafrecht wordt in deze paragraaf alleen aangehaald om de zeggenschap over een lijk volledig in kaart te brengen.

4.4.1 Lijk in het strafrecht

Binnen het strafrecht is het lijk al meerdere malen als zaak aangemerkt. Zo werd een lijk als zaak aangemerkt in de zin van diefstal (art. 310 Sr).⁵⁸ In een arrest van de Hoge Raad uit 1990 werd het lijk aangemerkt als een voorwerp dat voor inbeslagneming vatbaar is (art. 94 Sv⁵⁹).⁶⁰ In een arrest van de Hoge Raad uit 1996 werd gesteld dat onder het lijk ook de romp valt in de zin van art. 151 Sr⁶¹ (onttrekking van het lijk aan nasporing).⁶² De laatste relevante uitspraak is deze van het Hof van 's-Gravenhage van 19 september 2000. In die uitspraak werd bepaald dat een lijk als goed in de zin van art. 141 Sr (openlijke geweldpleging) kan worden aangemerkt. Onder goederen in de zin van art. 141 Sr vallen alle voor openlijk in groepsverband geweld vatbare objecten. Dit geldt ook voor een op straat liggend persoon die, door toedoen van eerdere geweldpleging, net is overleden.⁶³

⁵⁷ Van der Steur 2003, p. 223-224.

⁵⁸ HR 25 juni 1946, NJ 1946, 503.

⁵⁹ Vatbaar voor inbeslagneming zijn alle voorwerpen die kunnen dienen om de waarheid aan den dag te brengen, of welke verbeurdverklaring of onttrekking aan het verkeer kan worden bevolen (art. 94 Sv)

⁶⁰ HR 20 november 1990, NJ 1991, 302, r.o. 2.

⁶¹ Hij die een lijk begraaft, verbrandt, vernietigt, verbergt, wegvoert of wegmaakt, met het oogmerk om het feit of de oorzaak van het overlijden, dan wel van de dood ter wereld komen te verhelen, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren of geldboete van de vierde categorie (art. 151 Sr)

⁶² HR 30 januari 1996, NJ 1996, 263, r.o. 6.3.

⁶³ Hof 's-Gravenhage 19 september 2000, NJ 2000, 661.

4.4.2 Wet op de lijkbezorging

De zeggenschap over een lijk via de Wet op de lijkbezorging wordt mogelijk gemaakt op grond van art. 18 lid 1 Wet op de lijkbezorging (Wlb). Aan de hand van dit artikel kun je beslissen over de wijze van de lijkbezorging. Daarnaast bestaat de zeggenschap in de mogelijkheid van een persoon om de keuze te maken om het lijk in het belang van de wetenschap of het wetenschappelijk onderwijs na te laten (art. 67 lid 1 Wlb). Indien geen keuze is gemaakt wordt de zeggenschap voor de overledene beperkt omdat dan de erfgenamen bepalen wat er met het lijk gebeurt (art. 67 lid 3 Wlb). De zeggenschap wordt daarnaast verder beperkt omdat een persoon niet mag kiezen om het lijk te verkopen en niet mag kiezen om een lijk op te zetten of te plastineren (art. 71 lid 1 Wlb).

4.5 Conclusie

De zeggenschap via het publiekrecht voor het *lichaam* is duidelijk. Artikel 10 jo art. 11 GW maken via het zelfbeschikkingsrecht mogelijk dat we rechten over ons eigen lichaam kunnen uitoefenen.⁶⁴ We maken deel van ons eigen lichaam dus we hebben steeds zeggenschap over wat er met ons lichaam gebeurt, maar hebben wel bescherming nodig. De zeggenschap wordt mogelijk gemaakt doordat een persoon toestemming kan geven om inbreuk te maken op zijn lichamelijke integriteit en de toestemming kan intrekken.⁶⁵ De zeggenschap wordt beperkt omdat nergens is aangegeven tot hoe ver het zelfbeschikkingsaspect reikt en daarnaast omvat art. 11 GW een beperkingsclausule.⁶⁶ Artikel 10 GW omvat ook het zelfbeschikkingsrecht. De zeggenschap wordt hier mogelijk gemaakt doordat sprake is van aantasting in persoon wanneer hem de keuzemogelijkheid over zijn lichaam wordt ontnomen.

De zeggenschap wordt dus erkend in het publiekrecht met betrekking tot het lichaam. Met betrekking tot het lichaamsmateriaal en het lijk is dit minder expliciet. Aan de verschillende regelingen kan zeggenschap worden ontleend. Aan de andere kant beperken deze regelingen ook de zeggenschap.

De zeggenschap over het *lichaamsmateriaal* bestaat in de mogelijkheid van een keuze van het doel waarvoor je het lichaamsmateriaal wil afstaan. De zeggenschap wordt ook door deze regeling beperkt omdat de manier van afstaan aan regels is gebonden en niet elk doel is toegelaten. Zo is winstoogmerk niet toegestaan. De zeggenschap bij bloed wordt opnieuw mogelijk gemaakt doordat je het doel waarvoor je het afstaat mag bepalen. Aan de andere kant

⁶⁴ Trouet 2003, p. 225, Van der Burg & Leenen 1994, p. 208,

⁶⁵ Van Till- D'Aulnis de Bourouill 1970, p. 24, *Handelingen II 1978/79*, 15 463, nr. 2, p. 5.

⁶⁶ Van Beers 2009, p. 113.

wordt de zeggenschap hiermee beperkt omdat je slechts een keuze mag maken van de lijst vermeld onder art. 1 lid 1 sub c Wibv. Bij de orgaandonatie is de zeggenschap mogelijk omdat je zelf mag bepalen of je je organen wil doneren of niet. Aan de andere kant wordt de zeggenschap ook beperkt doordat de procedure van de orgaandonatie aan strikte regels is gelegd. Zeggenschap wordt daarnaast met betrekking tot het lichaamsmateriaal beperkt door algemene regelingen. De Biogeneeskundeverdrag stelt de regel dat alles wat met het lichaamsmateriaal wordt gedaan niet met de menselijke waardigheid in het geding moet komen. De zeggenschap over het *lijk* wordt toegekend door de Wet op de lijkbezorging. Op grond van art. 18 lid 1 jo art. 67 lid 1 Wlb kun je de wijze van lijkbezorging bepalen en je kunt kiezen om het lijk in belang van de wetenschap na te laten. Het lijk wordt in het strafrecht als goed aangemerkt maar er is geen indicatie dat deze lijn ooit in het privaatrecht zal worden doorgetrokken.

5. De zeggenschap over het lichaam, lichaamsmateriaal en het lijk in Belgische privaatrecht

5.1 Inleiding

In België wordt net als in Nederland de zeggenschap over het lichaam, lichaamsmateriaal en het lijk in het privaatrecht mogelijk gemaakt via het eigendom en via het erfrecht. In dit betoog is gekozen om een beschrijving te maken van België omdat dit land verschilt van ons juridisch systeem met betrekking tot de zeggenschap over het lichaamsmateriaal en het lijk. Een onderzoek naar dit land maakt het mogelijk om een volledige situatie in kaart te brengen met betrekking tot de zeggenschap over het lichaam, lichaamsmateriaal en het lijk omdat dan de verschillen geanalyseerd kunnen worden.

5.2 Eigendom

Eigendom is mogelijk over een zaak (art. 516 jo art. 546 BW). De zeggenschap over het lichaam, lichaamsmateriaal en het lijk kan via eigendom alleen mogelijk worden gemaakt wanneer ze als zaak kunnen worden aangemerkt.

Het *lichaam* wordt in België niet als zaak gekwalificeerd. De ethische bezwaren zorgen hiervoor. Het kwalificeren als zaak wordt in strijd geacht met het recht op respect van de menselijke waardigheid (art. 23 BW). Artikel 23 GW omvat het recht dat een ieder een menswaardig leven dient te leiden en een mens als zodanig dient te worden gerespecteerd.⁶⁷ Het lichaam wordt als zaak buiten de handel (art. 1128 BW) gekwalificeerd. Dit maakt het lichaam onbeschikbaar. Het is dus een zaak die vatbaar is voor private toe-eigening maar komt daarvoor niet in aanmerking doordat dit in strijd is met de wet. Een dergelijke zaak kan uitdrukkelijk door de wet worden uitgesloten of impliciet.⁶⁸ De ontkenning van de zaakskwalificatie van het lichaam op grond van art. 516 BW en het aanmerken als zaak buiten de handel (art. 1128 BW) leidt niet tot discussie.⁶⁹ Zeggenschap via eigendom over het lichaam is dus niet mogelijk. Sommige auteurs pleiten wel voor een nuance met betrekking tot de onbeschikbaarheid van het lichaam.⁷⁰ Zo noemt Dierkens dat op de onbeschikbaarheid uitzonderingen mogelijk moeten zijn die in het belang van de mens zelf zijn. Deze moeten dan

⁶⁷ Dierkens 1962, p. 15, Trouet 2003, p. 95.

⁶⁸ Van Neste 1990, p. 12, Trouet 2003, p. 344.

⁶⁹ Dierkens 1962, p. 20, Verelst 1987, p. 98.

⁷⁰ Dierkens 1962, p. 20, Dijon 1982, p. 652, Trouet 2003, p. 100.

getoetst worden aan de openbare orde en de goede zeden.⁷¹ Dijon pleit dat het toegelaten dient te worden om een lichaam in een overeenkomst op te nemen. Slechts als hierdoor een inbreuk ontstaat van de persoon zou dit niet toegelaten moeten worden.⁷² Trouet pleit hetzelfde.⁷³ Onder het *lichaamsmateriaal* wordt in België verstaan de lichaamsdelen die losgemaakt zijn van het lichaam. De verbinding met het lichaam is verbroken en daarom gelden ethische bezwaren niet.⁷⁴ Over het lichaamsmateriaal kan dus via overeenkomsten beschikt worden. Het is een zaak binnen de juridische handel.⁷⁵ Sommige auteurs pleiten om het lichaamsmateriaal als zaak buiten de handel aan te merken (art. 1128 Bel. BW) en dus onbeschikbaar te achten. De achterliggende gedachte is dat een persoon als geheel onbeschikbaar is.⁷⁶ Dit kan in praktijk nooit opgaan, omdat al veel overeenkomsten gesloten worden in verband met het afgescheiden lichaamsmateriaal (bewaargevingsovereenkomsten sperma of embryo's, afstaan van DNA voor wetenschappelijk onderzoek). Daarnaast wordt lichaamsmateriaal soms overgedragen en soms zelfs commercieel verhandeld. Het lichaamsmateriaal is dus een zaak die vatbaar is voor eigendomsrechten.⁷⁷ Zeggenschap via het eigendom is dus mogelijk bij het lichaamsmateriaal. Daarentegen gelden bij het *lijk* dezelfde ethische bezwaren als bij het lichaam. Het uitgangspunt is dat het recht op lichamelijke integriteit en de onschendbaarheid van het lichaam ook na het overlijden blijven bestaan. Doordat het lijk in verbinding staat met de persoon mag het niet onder het vermogensrecht worden gebracht en kan het dus niet als zaak in de zin van art. 516 BW worden gekwalificeerd.⁷⁸ Zeggenschap via eigendom is dus niet mogelijk.

5.3 Erfrecht

De zeggenschap over het lijk via het eigendom bestaat niet maar via het erfrecht wel. Een persoon kan uitdrukkelijk of stilzwijgend zeggenschap hebben over zijn lijk maar de eerbied voor de menselijke waardigheid moet altijd in acht worden genomen.⁷⁹ De zeggenschap in het erfrecht over het lijk bestaat uit het feit dat een persoon kan bepalen om zijn lijk af te staan voor de medische of wetenschappelijke doeleinden. Dat wordt gedaan door een uiterste wilsbeschikking in de vorm van een testament (art. 1069 BW). Dit testament wordt in tweewoud

⁷¹ Dierkens 1962, p. 20.

⁷² Dijon 1982, p. 652.

⁷³ Trouet 2003, p. 100.

⁷⁴ Dijon 1982, p. 675, Trouet 2003, p. 341.

⁷⁵ Trouet 2003, p. 344.

⁷⁶ Dierkens 1962, p. 61, Trouet verwijst naar: Frankena & De Graaf 1990, p. 193.

⁷⁷ Trouet 2003, p. 350.

⁷⁸ Tilleman 2001, p. 382.

⁷⁹ Cass. 3 juli 1899, *Pas.* 1899, t, 318, Tilleman 2001, p. 382.

opgemaakt en een kopie gaat naar de universiteit waar het lichaam na het overlijden naartoe gaat. Het kan dus worden afgestaan voor onderzoek maar niet als kattenvoer. Er mag daarnaast nooit betaald worden voor het lijk. In België bestaat er een uitzondering aan het onttrekken van het lijk aan het rechtsverkeer. Daar is sprake van in de situatie waarin een bewaarnemer de zorg over het lijk niet heeft volbracht. Een ziekenhuis, mortuarium of universiteit kunnen als bewaarnemer van het lijk worden benoemd. De nabestaanden kunnen dan namelijk een morele schadevergoeding vorderen.⁸⁰

Naast het testament bestaat in België het levenstestament dat zeggenschap bij leven mogelijk maakt met betrekking tot het behandelverbod, euthanasieverklaring en donorcodicil.⁸¹

5.4 Conclusie

In België is de kwalificatie van het lichaam, lichaamsmateriaal en het lijk duidelijk en leidt niet tot discussie. Het lichaam kan niet als zaak worden gekwalificeerd en eigendom is daarom niet mogelijk. Het lichaamsmateriaal is een zaak en zeggenschap via eigendom is mogelijk. Het lijk daarentegen wordt vanwege ethische bezwaren die ook bij het lichaam gelden niet als zaak gekwalificeerd en opnieuw is zeggenschap via eigendom niet mogelijk.

Via andere privaatrechtelijke regelingen wordt wel enige zeggenschap verwezenlijkt. Zo maakt art. 1069 BW de keuze mogelijk om het lijk af te staan voor wetenschappelijk onderzoek. Daarnaast maakt erfrecht zeggenschap over het lijk mogelijk via het levenstestament.

⁸⁰ Tilleman 2001, p. 383.

⁸¹ Van Orshoven & Egbert 2003, p. 56.

6 Zeggenschap over het lichaam, lichaamsmateriaal en lijk in het Belgische publiekrecht

6.1 Inleiding

In deze paragraaf wordt ingegaan op het publiekrecht om zo de volledige situatie met betrekking tot de zeggenschap over het lichaam, lichaamsmateriaal en lijk in kaart te brengen.

6.2 Zeggenschap over het lichaam

De zeggenschap met betrekking tot het lichaam wordt in het publiekrecht verwezenlijkt door het recht op lichamelijke integriteit en de persoonlijke levenssfeer. De lichamelijke integriteit wordt in het Belgische recht op verschillende manieren beschermd. In het strafrecht via de weg van de misdrijven met vrijwillige en onvrijwillige verwondingen.⁸² In het privaatrecht door het niet-vermogensrechtelijke persoonlijkheidsrecht.⁸³ Deze persoonlijkheidsrecht houdt in dat alleen in noodsituaties een medische behandeling mag plaatsvinden zonder voorafgaand toestemming van de patiënt.⁸⁴

Het recht op lichamelijke integriteit is niet opgenomen in de Belgische Grondwet. In art. 8 van de Wet betreffende de rechten van de patiënt is wel opgenomen dat een patiënt goed geïnformeerd dient te worden en vrij moet in stemmen met een behandeling. In art. 22bis GW wordt het recht van de eerbiediging van de lichamelijke integriteit van het kind opgenomen. Het recht op lichamelijke integriteit is in België dus afgeleid van art. 8 EVRM jo art. 12 GW (de vrijheid van de persoon in gewaarborgd).

Hoewel niet expliciet genoemd, zijn ook in België de twee aspecten van de zeggenschap te vinden bij het recht van lichamelijke integriteit.⁸⁵ Het beschermingsaspect is vooral terug te vinden in het Belgische Strafrecht.⁸⁶ De informatieverplichting van de patiënt over zijn lichaam geeft het zelfbeschikkingsaspect weer.⁸⁷ Het recht op lichamelijke integriteit wordt volgens Trouet wel beperkt. Dat blijkt volgens haar uit twee arresten van de Hof van Cassatie. In deze

⁸² Artikel 392 e.v. Sw jo art. 402 jo art. 421 Sw jo art. 418 e.v. Sw.

⁸³ Boone 1996, p. 107, Trouet 2003, p. 97.

⁸⁴ Trouet 2003, p. 97.

⁸⁵ Trouet 2003, p. 225, Van der Burg & Leenen 1994, p. 208,

⁸⁶ Artikel 392 e.v. Sw, art. 402 jo art. 421 Sw jo art. 418 e.v. Sw.

⁸⁷ Trouet 2003, p. 97.

arresten is gesteld dat het recht niet zo ruim is dat ongeoorloofd een DNA onderzoek weigeren wordt toegelaten.⁸⁸

Het recht op de persoonlijke levenssfeer (art. 22 Bel. GW) omvat ook het beschermingsaspect en het zelfbeschikkingsaspect.⁸⁹ Het beschermingsaspect wordt weergegeven door geen inmenging van derden in de persoonlijke levenssfeer toe te laten.⁹⁰ Het beschikkingsaspect van het privé- leven wordt weergegeven doordat een persoon met eigen, persoonlijke keuzes naar buiten kan treden.⁹¹

6.3 Zeggenschap over het lichaamsmateriaal

De zeggenschap met betrekking tot de bloedtransfusie is ondergebracht onder art. 3 Wet betreffende bloed en bloedderivaten van menselijk oorsprong. Deze wet bepaalt dat de afneming van bloed en bloedderivaten enkel mag plaatsvinden met de toestemming van de donor. Dit moet op vrijwillige basis gebeuren en zonder dat daar een vergoeding voor wordt ontvangen.

De zeggenschap met betrekking tot de wegneming van organen is in België opgenomen in de Wet betreffende het wegnemen en transplanteren van organen. De zeggenschap bij levende donoren wordt mogelijk gemaakt door art. 5 Wet betreffende het wegnemen en transplanteren van organen. Dit artikel verplicht dat de toestemming van de donor moet worden verkregen voordat organen kunnen worden weggenomen. Indien het wegnemen van organen ernstige gevolgen voor de donor kan hebben, dan kunnen deze alleen worden weggenomen als de receptor is levensgevaar verkeerdt. Dan is ook niet alleen de toestemming van de donor nodig, maar ook van de echtgenoot indien een persoon de leeftijd van 21 heeft bereikt. Wanneer deze leeftijd niet is bereikt is de toestemming van de ouder of voogd nodig (art. 6 §1 Wet betreffende het wegnemen en transplanteren van organen). De zeggenschap in deze wet blijkt ook uit art. 8 §1 omdat daar is opgenomen dat de toestemming tot wegneming vrij moet zijn en bewust moet worden gegeven. Daarnaast kan het herroepen worden. Artikel 9 van deze wet bepaalt dat voordat een keuze door de donor wordt gemaakt eerst een goede voorlichting over de psychische, lichamelijke, familiale gevolgen van de wegneming moet plaatsvinden.

De zeggenschap wordt ook verwezenlijkt en beperkt door het geen- bezwaarregeling. Deze regeling houdt in dat organen en weefsels altijd worden weggenomen bij overlijden, behalve

⁸⁸ Trouet 2003, p. 98, Cass. 7 maart 1975, *Arr. Cass.* 1975, 764-767, Cass. 17 december 1998, *Arr. Cass.* 1998, 525.

⁸⁹ Trouet 2003, p. 225, Van der Burg & Leenen 1994, p. 208,

⁹⁰ Trouet 2003, p. 96.

⁹¹ Roscam Abbing 1994, p. 105-106.

als een persoon uitdrukkelijk zich daartegen heeft verzet (art. 10 §1 alinea 1 Wet betreffende het wegnemen en transplanteren van organen). Het geen- bezwaarsysteem wordt afgezwakt doordat nabestaanden verzet kunnen aanvoeren tegen het wegnemen van organen. Dit verzet mag nooit tegen een uitdrukkelijke wilsbeschikking van de donor ingaan (art. 10 §3 Wet betreffende het wegnemen en transplanteren van organen).⁹²

De zeggenschap wordt verder beperkt door art. 4 §1 van deze wet omdat deze bepaalt dat afstand van organen of weefsels niet met een oogmerk van winst mag gebeuren.

6.4 Zeggenschap over het lijk

De zeggenschap met betrekking tot het lijk is dat je rechten kan uitoefenen over de keuze van de lijkbezorging (art. 15 §1 Decreet op de begraafplaatsen en de lijkbezorging).⁹³

6.5 Conclusie

De zeggenschap in het publiekrecht met betrekking tot het *lichaam* is vrij groot. De zeggenschap wordt mogelijk gemaakt via het zelfbeschikkingsaspect van het recht op een persoonlijke levenssfeer en het recht op lichamelijke integriteit.

Het publiekrecht maakt ook zeggenschap over het *lichaamsmateriaal* mogelijk, omdat zowel bij de afname van bloed en bloedderivaten als bij het wegnemen en transplanteren van organen de toestemming van de donor verplicht is (art. 3 Wet betreffende bloed en bloedderivaten van menselijke oorsprong jo art. 5 Wet betreffende het wegnemen en transplanteren van organen). Zeggenschap wordt ook verwezenlijk door de geen-bezwaarregeling, omdat je bezwaar kan inbrengen tegen orgaandonatie.

De zeggenschap over het *lijk* wordt in het publiekrecht verwezenlijkt door de keuze van de lijkbezorging (art. 15 §1 Decreet op de begraafplaatsen en de lijkbezorging).

⁹² Van Orshoven & Egbert 2003, p. 56.

⁹³ Van Orshoven & Egbert 2003, p. 56.

7. Conclusie en aanbevelingen

7.1 Inleiding

Het doel van dit betoog was om de vraag te beantwoorden: *In hoeverre heb je zeggenschap over je lijk?*

Om deze hoofdvraag te beantwoorden is eerst de zeggenschap in kaart gebracht die mogelijk wordt gemaakt door het Nederlandse privaatrecht en het Nederlandse publiekrecht. De zeggenschap is onderzocht voor zowel het lichaam, lichaamsmateriaal als het lijk. Ze zijn alle drie onderzocht om de volledige situatie met betrekking tot de zeggenschap in kaart te brengen. Met dezelfde reden is naast het privaatrecht ook het publiekrecht onderzocht.

Daarna zijn dezelfde stappen gevolgd om de zeggenschap in België in kaart te brengen. Er is specifiek gekozen voor dit land. België verschilt namelijk in verre mate van ons juridisch systeem met betrekking tot de kwalificatie van het lichaamsmateriaal.

7.2 Conclusies

7.2.1 Rechtsvergelijking van Nederland en België

Het *lichaam* wordt in België om ethische bezwaren niet als zaak gekwalificeerd. In Nederland heeft de wetgever zich hierover niet uitgelaten, maar het uitgangspunt in de literatuur is dat het aanmerken als zaak een te grote inbreuk maakt op de menselijke waardigheid.⁹⁴ De zeggenschap over het lichaam wordt erkend door het publiekrecht. In beide landen wordt de zeggenschap beschermd door het recht op persoonlijke levenssfeer en het recht op lichamelijke integriteit. De zeggenschap wordt steeds mogelijk gemaakt door de zelfbeschikkingsaspect (zelfbeschikkingsrecht) van de lichamelijke integriteit en de persoonlijke levenssfeer. In Nederland is het zelfbeschikkingsrecht van art. 11 GW geconcretiseerd met betrekking tot de medische handelingen.⁹⁵ In België is het zelfbeschikkingsrecht van de lichamelijke integriteit ook geconcretiseerd. Artikel 8 Wet betreffende de rechten van patiënt bevat namelijk dezelfde bescherming als art. 7:448 jo art. 7:450 BW. Er is sprake van een inbreuk op het zelfbeschikkingsrecht van de persoonlijke levenssfeer (art. 10 GW) wanneer een persoon de medische keuzemogelijkheid wordt ontnomen.⁹⁶ In België wordt de persoonlijke levenssfeer

⁹⁴ Trouet 2003, p. 225, Van der Burg & Leenen 1994, p. 208.

⁹⁵ Van Beers 2009, p. 113.

⁹⁶ HR 18 maart 2005, NJ 2006, 606, r.o. 25, r.o. 4.8.

niet verder geconcretiseerd en wordt onder het zelfbeschikkingsaspect van het recht op privé-leven verstaan: als persoon met eigen, persoonlijke keuzes naar buiten treden.⁹⁷

Het *lichaamsmateriaal* wordt in België als zaak in de zin van art. 516 BW gekwalificeerd. Het uitgangspunt is dat omdat de verbinding met de persoon is verdwenen, de ethische bezwaren niet meer spelen.⁹⁸ Eigendom over het lichaamsmateriaal is dus mogelijk. In Nederland daarentegen bestaat er in de literatuur nog steeds discussie of het wel als een zaak zou mogen worden gekwalificeerd.⁹⁹ De zeggenschap over het lichaamsmateriaal wordt in Nederland mogelijk gemaakt door de verschillende publiekrechtelijke wetten terwijl in België naast de zeggenschap die mogelijk wordt gemaakt door het publiekrecht ook privaatrecht veel zeggenschap mogelijk maakt via het eigendom.

Het *lijk* wordt in België niet als zaak aangemerkt wegens dezelfde ethische bezwaren die bij de kwalificatie van het lichaam ook gelden. De ethische bezwaren zijn dat het lijk te veel in verbinding staat met de persoon en dat deze verbinding ervoor zorgt dat het aanmerken als zaak in strijd is met de menselijke waardigheid.¹⁰⁰ In Nederland bestaat in de literatuur discussie of het lijk als zaak zou mogen worden gekwalificeerd.

De zeggenschap wordt in België mogelijk gemaakt via een uiterste wilsbeschikking waarin je kunt vermelden dat je het lijk wil afstaan voor wetenschappelijk onderzoek (art. 1069 BW).

In Nederland kun je het lijk ook afstaan voor wetenschappelijk onderzoek maar dit wordt mogelijk gemaakt door het publiekrecht (art. 67 lid 1 Wlb) en dat kan ook worden opgenomen in het testament. Het erfrecht is daarnaast ook relevant voor de zeggenschap. In beide landen bestaat het levenstestament, dat mogelijk maakt voor een persoon om wensen op te nemen voor de situatie wanneer een persoon geen beslissingen meer kan maken.¹⁰¹ Het publiekrecht maakt in beide landen enige zeggenschap over het lijk mogelijk doordat je in beide landen mag kiezen voor de vorm van de lijkbezorging (art. 18 lid 1 Wlb jo art. 15 §1 Decreet op de begraafplaatsen en de lijkbezorging).

7.2.2 Eigen visie en weerlegging tegenargumenten

In deze sub-paragraaf wil ik graag mijn eigen visie naar voren brengen. Op die manier wil ik de tegenargumenten weerleggen.

⁹⁷ Roscam Abbing 1994, p. 105-106.

⁹⁸ Trouet 2003, p. 334.

⁹⁹ Gold 1996, p. 15, Leenen, Gevers & Legemaate 2007, p. 56, Asser/Mijnssen, De Haan & Van Dam 2006, nr. 58.

¹⁰⁰ Tilleman 2001, p. 382, *Handelingen I* 1987/88, p. 1248.

¹⁰¹ Stollenwerck & Van der Heide-van IJzinga Veenstra 2010, p. 5-6.

Het *lichaam* wordt om ethische bezwaren niet als zaak aangemerkt. Het is onwenselijk om handel in mensen mogelijk te maken. Bovendien zorgt deze ontkenning niet voor een beperking van de zeggenschap. De feitelijke zeggenschap wordt in het publiekrecht juist beschermd. De zeggenschap over het lichaam is op dit moment dus naar mijn mening op een juiste manier vastgelegd.

Daarentegen ben ik het niet eens met het ontkennen van een kwalificatie als zaak van het *lichaamsmateriaal*. De tegenstanders zijn van mening dat de kwalificatie als zaak in strijd is met de menselijke waardigheid. Ik ben juist van mening dat deze ethische bezwaren niet meer gelden omdat het lichaamsmateriaal is afgescheiden van de persoon. Bovendien kan het kwalificeren als zaak juist bijdragen aan de menselijke waardigheid. Immers het gezondheidsniveau van een persoon kan door een vermogensrechtelijke benadering beter worden doordat meer geld beschikbaar komt voor de gezondheidszorg. Met betere gezondheid is de mens en de menselijke waardigheid gediend.¹⁰²

De tegenstanders pleiten dat het kwalificeren als zaak een handel in lichaamsmateriaal stimuleert. Dit zou het gevaar meebrengen dat lichaamsmateriaal onder druk en zonder toestemming van een persoon wordt afgescheiden. Het valt niet te ontkennen dat een commerciële benadering van het lichaamsmateriaal een handel stimuleert. Ik ben van mening dat een financiële stimulans niet de menselijke waardigheid in gevaar brengt maar juist kan bijdragen aan deze waardigheid. Een financiële vergoeding zorgt voor meer donoren en meer beschikbaar lichaamsmateriaal. Door handel kan het dan ook makkelijker worden overgedragen maar wel moet deze handel aan strikte regels worden gesteld, zodat het nooit kan worden verkocht zonder uitdrukkelijke toestemming van de donor.

Ik ben van mening dat het *lijk* wel als zaak dient te worden gekwalificeerd. De tegenstanders ontkennen de kwalificatie van een lijk als zaak omdat ze van mening zijn dat het lijk nog de identiteit van de persoon heeft. Door de verbinding van de persoon met het lijk is het kwalificeren als zaak in strijd is met de menselijke waardigheid. Naar mijn mening staat dit de kwalificatie niet in de weg omdat bij een lijk, het leven uit het lichaam is verdwenen en het dus nooit in strijd kan zijn met de menselijke waardigheid. Bovendien zijn de tegenstanders bang voor de handel in lijken. Echter een handel in lijken bestaat gedeeltelijk al. Zo blijkt uit de literatuur dat skeletten en mummies worden verkocht.¹⁰³ Ik ben, net als bij de handel in lichaamsmateriaal, van mening dat handel in lijken juist kan bijdragen aan de menselijke

¹⁰² Van der Steur 2003, p. 140.

¹⁰³ Van der Steur 2003, p. 215.

waardigheid. Hoe meer lijken beschikbaar, hoe meer onderzoek mogelijk wordt om ziektes te genezen. Bovendien zorgt een financiële stimulans voor meer donoren die hen leven na het overlijden willen overdragen aan de wetenschap. Een financiële stimulans is niet de enige reden waarom het kwalificeren van een lijk als zaak zorgt voor meer donoren. Een ander reden is dat wanneer een lijk een zaak is, de donor specifiek kan kiezen voor de persoon of instituut aan wie het lijk wordt overgedragen. Dus ook een expositie waarin lijken worden opgezet behoort tot de mogelijkheden, bijvoorbeeld Body Worlds en Bodies: the Exposition¹⁰⁴).

Het is een reëel gevaar dat wanneer handel in lijken mogelijk wordt, mensen kunnen worden vermoord zodat een lijk voor handel beschikbaar komt. Om dit gevaar te voorkomen moet de handel aan strikte regels worden gesteld, zodat een lijk nooit kan worden overgedragen zonder uitdrukkelijke toestemming van de donor.

7.2.3 Waarom moet het anders?

Concluderend zijn er vier argumenten die pleiten om een lijk als zaak te kwalificeren.

Het *eerste argument* dat hiervoor pleit is dat deze kwalificatie kan bijdragen aan de menselijke waardigheid. Juist door de mogelijkheid van het aangaan van overeenkomsten komt geld vrij voor de gezondheidszorg. Dat geld kan gebruikt worden voor nieuw onderzoek om het gezondheidsniveau van mensen beter te maken. Daarmee is de cirkel rond want met betere gezondheid is ook de mens en daarmee de menselijke waardigheid gediend.¹⁰⁵

Het *tweede argument* dat pleit voor deze kwalificatie is dat via eigendom de zeggenschap mogelijk wordt in de keuze van een universiteit en instituut. In Nederland bestaat de mogelijkheid om jouw lichaam aan wetenschappelijk onderzoek over te dragen (art. 67 lid 1 Wlb), maar de keuze van de universiteit en instituut is niet mogelijk. In andere landen, zoals België is de keuze van universiteit en instituut wel toegelaten. Daar kun je een lijk aan een bepaalde universiteit of stichting overdragen.

Als *derde argument* kan het kwalificeren als zaak bijdragen aan de lijk- en orgaandonatie. Als je namelijk via eigendom het lijk of organen kan overdragen, ben ik van mening dat meer mensen zouden besluiten om donor te worden.

Als *vierde argument* gelden de ethische bezwaren niet meer omdat het leven uit het lijk is verdwenen.

¹⁰⁴ Expositie van Von Hagens.

¹⁰⁵ Van der Steur 2003, p. 140.

7.3 Aanbevelingen

Het aanmerken van een lijk als zaak maakt op dit moment zeggenschap niet mogelijk. Als het als zaak wordt gekwalificeerd is eigendom mogelijk maar wanneer het lijk ontstaat ben je er niet meer. Bovendien staan ook wetten van het publiekrecht in de weg om zeggenschap te hebben om te bepalen wat er met jouw lijk gebeurt. De eerste aanbeveling is dan ook om een nieuwe constructie van eigendom met betrekking tot het lijk mogelijk te maken.

7.3.1 Voor de dood zeggenschap over een lijk

In sub-paragraaf 7.2.2 is kort aangehaald dat handel in lijken aan strikte regels zou moeten worden gebonden zodat een lijk nooit wordt verkocht zonder uitdrukkelijke toestemming van de donor.

Als het lijk als zaak wordt gekwalificeerd dan is eigendom over deze zaak mogelijk. Maar het lijk is een toekomstige zaak die ontstaat wanneer jij bent overleden. Dus de zeggenschap moet anders worden verwezenlijkt. Dat wil ik doen door eigendom over het lijk, bij leven mogelijk te maken. Op die manier kan een persoon met betrekking tot de toekomstige lijk overeenkomsten aangaan. Hij kan bepalen aan wie het lijk wordt overgedragen of dat het een deel gaat uitmaken van de nalatenschap. Zo kan nooit handel plaatsvinden zonder uitdrukkelijke toestemming van de donor. Deze vorm van eigendom wil ik alleen met betrekking tot het lijk mogelijk maken.

7.3.2 Wlb en WOD aanpassen

In sub-paragraaf 7.2.2 heb ik gepleit dat het kwalificeren als zaak het mogelijk zou maken om een lijk over te dragen aan een instituut zoals die van Von Hagens. Op dit moment is het overdragen van een lijk naar een dergelijke instituut niet mogelijk omdat art. 71 lid 1 Wlb het verbiedt om een lijk te verkopen en op te zetten of te plastineren. Mijn tweede aanbeveling is dan ook om art. 71 lid 1 Wlb zo aan te passen dat wanneer uitdrukkelijke toestemming van de donor is verkregen het opzetten en plastineren wel mogelijk wordt.

Daarnaast heb ik gepleit dat een lijk als zaak het mogelijk zou maken om de persoon te bepalen aan wie je lijk toegaat. Dat is alleen mogelijk als de WOD wordt aangepast en de keuzemogelijkheid wordt opgenomen in art. 18 lid 2 jo art. 18 lid 3 WOD.

7.3.3 Beschermen van de overledene

Om de donor van het lijk goed te beschermen ben ik van mening dat er een einde moet komen aan de discussie of een lijk een zaak is of niet. Het lijk dient in het BW als zaak te worden aangemerkt. Op die manier ontstaat rechtszekerheid. De donor weet waar hij aan toe is.

Een overledene wordt daarnaast beschermd wanneer persoonlijkheidsrecht aan het lijk zouden worden verbonden. Deze zouden inhouden dat voordat het lijk wordt gebruikt er uitdrukkelijk toestemming moet zijn gegeven door de overledene ten aanzien van het gebruik. Bovendien kan niemand dan het lijk vernietigen zonder toestemming. Daarnaast is dan ook uitdrukkelijke toestemming vereist ten aanzien van het recht op privacy. Dus het lijk kan niet zonder toestemming worden opgezet en geëxposeerd.

Literatuurlijst

Boeken

Asser/Mijnssen & De Haan 2001

F.H.J. Mijnssen, P. de Haan, *Mr. C. Asser's handleiding tot beoefening van het Nederlandsch Burgerlijk Recht. 3. Goederenrecht. Deel 1. Algemeen goederenrecht*, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 2001.

Asser/Mijnssen, De Haan & Van Dam 2006

F.H.J. Mijnssen, P. de Haan, C.C. van Dam, *Mr. C. Asser's handleiding tot beoefening van het Nederlandse Burgerlijk Recht. 3. Goederenrecht. Deel 1. Algemeen goederenrecht*, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 2006.

Asser/Bartels & Van Mierlo 2013

S.E. Bartels, A.I.M. van Mierlo, *Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht. 3. Vermogensrecht algemeen. Deel IV. Algemeen goederenrecht*, Deventer: Kluwer 2013.

Van Beers 2009

B.C. van Beers, *Persoon en lichaam in het recht. Menselijke waardigheid en zelfbeschikking in het tijdperk van de medische biotechnologie*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2009.

Dierkens 1962

R. Dierkens, *Lichaam en lijk- raakpunten van recht en geneeskunde*, Brugge: Die Keure NV 1962.

Dijon 1982

X. Dijon, *Le subject de droit en son corps. Une mise à l'épreuve du droit subjectif*, Brussel: Larcier 1982.

Dijon 1996

X. Dijon, 'Het juridische statuut van het menselijk lichaam', in: *Over zichzelf beschikken? Juridische en ethische bijdragen over het leven, het lichaam en de dood*, Antwerpen: Maklu 1996, p. 100-116.

Gold 1996

E.R. Gold, *Body parts: Property rights and the Ownership of Human Biological Materials*, Washington D.C.: Georgetown University Press 1996.

Leenen, Gevers & Legemaate 2007

H.J.J. Leenen, J.K.M. Gevers, J. Legemaate, *Handboek gezondheidsrecht. Deel 1 Rechten van mensen in gezondheidsrecht*, Houten: Bohn Stafleu Van Loghum 2007.

Loeb & Van Straaten 1984

E. Loeb, J.C. van Straaten, 'Voortplanting van de mens anno 1984', *NJB* 1984, p. 1025-1031.

Van Neste 1990

F. van Neste, *Zakenrecht. I. Goederen, bezit en eigendom*, Gent: E. Story- Scientia 1990.

Van Orshoven & Egbert 2003

A. van Orshoven, Y. Egbert 2003, *Levenstestament en andere voorafgaande wilsverklaringen*, Antwerpen: Garant 2003.

Petit 1947

Ch. Petit, *Het beeld van den mensch in de burgerlijke wetgeving*, Nijmegen/Utrecht: Dekker& Van de Vegt 1947.

Ploeger 1997

H.D. Ploeger, *Horizontale splitsing van eigendom*, Deventer: Kluwer 1997.

Rapportage Gezondheidsraad 2003

Nieuwe wegen naar orgaandonatie (Gezondheidsraad 2003-01), Den Haag: Gezondheidsraad 2003.

Roscam Abbing 1994

H.D.C. Roscam Abbing, 'Artikel 8: recht op privé leven' in: *Het EVRM en de gezondheidszorg*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 1994, p. 105-118.

Rouw 2012

M. Rouw, *Een nieuw stelsel met betrekking tot de goederenrechtelijke status van organen en ander lichaamsmateriaal*, Tilburg: Universiteit van Tilburg 2012.

Van der Steur 2003

J.C. van der Steur, *Grenzen van rechtsobjecten. Een onderzoek naar de grenzen van objecten van eigendomsrechten en intellectuele eigendomsrechten*, Deventer: Kluwer 2003.

Van Till- D'Aulnis de Bourouill 1970

H.A.H. Van Till- D'Aulnis de Bourouill, *Medisch-juridische aspecten van het einde van het menselijk leven*, Deventer: Kluwer 1970.

Tilleman 2001

B. Tilleman, *Beginselen van Belgisch privaatrecht. 10, Overeenkomsten: Deel 2, Bijzondere overeenkomsten: A, Verkoop: Deel 1, Totstandkoming en kwalificatie van de koop*, Antwerpen: Kluwer 2001.

Trouet 2003

C. Trouet, *Van lichaam naar lichaamsmateriaal. Rechten en het nader gebruik van cellen en weefsels*, Antwerpen/ Groningen/ Oxford: Intersentia 2003.

Verheij 2002

A.J. Verheij, *Vergoeding van immateriële schade wegens aantasting in persoon*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2002.

Visser 't Hooft 1986

H. Ph. Visser 't Hooft, *Het recht van de toekomst. Over morele aspecten van duurzaamheid*, Kampen: Klement 2006.

Wichers 2002

J. E. Wichers, *Natrekking, vermenging en zaakvorming*, Deventer: Kluwer 2002.

Tijdschriftartikelen

Beekhuis 1955

C.H. Beekhuis, 'De eerbiediging van de wens, dat het stoffelijke overschot worde verbrand', *NJB* 1955, p. 854.

De Beneditty 1931

N. de Beneditty, 'Geoorloofde of verboden lijkschennis?', *NJB* 1931, p. 290 -293.

Boone 1996

I. Boone, 'Het wegnemen en transplanteren van organen volgens het Belgisch recht', *TPR* 1996, p. 91- 128.

Broekhuijsen- Molenaar 1991

A.M.L. Broekhuijsen- Molenaar, 'Civielrechtelijke aspecten van kunstmatige inseminatie', *TvG* 1985, p. 131-152.

Van der Burg & Leenen 1994

W. van der Burg, H. J. J. Leenen, 'De juridische status van het embryo: een op drift geraakte fictie', *TvG* 1994, p. 386- 409.

Frankena & De Graaf 1990

H.C. Frankena, F. de Graaf, 'Grondrechten en eigendom van bloed. Het NCAB- rapport over grootschalig aidsonderzoek', *T. Gez.* 1990, p. 185- 193.

Maeijer 1969

J.M.M. Maeijer, 'Transplantatie van organen in het privaatrecht', *TPR* 1969, p. 251-274.

Van Oven 1926

J.C. van Oven 1926, 'Het recht op eigen lichaam', *NJB* 1926, p. 17-22

Perrick 1979

S. Perrick, 'Schenking van organen', *TvG* 1979, p. 142.

Petit 1950

Ch. Petit, 'Lichaam en lijk als voorwerpen van rechtsbetrekking', *RMTh* 1950, p. 428.

Rombach 1963

J. Rombach, 'Prae- en postpersoonlijkheidsrechten en -plichten', *WPNR* 1963, p. 297-329.

Roscam Abbing 2001

H.D.C Roscam Abbing, 'Gebruik van lichaamsmateriaal en zeggenschap', *T.Gez (Ned.)* 2001, p. 8-15.

Schalken 1984

T.M. Schalken, 'Euthanasie en de rechtspolitieke betekenis van het gewetensconflict', *NJB* 1984, p. 38-50.

Stollenwerck & Van der Heide-van IJlzinga Veenstra 2010

A.H.N. Stollenwerck, R.C.E. van der Heide-van IJlzinga Veenstra, 'Het levenstestament, een inleiding', *FTV* 2010-10, p. 5-7.

Vansweevelt 1997

T. Vansweevelt, 'Casusbespreking: Kunstmatige inseminatie en comateuze spermadonor', *T. Gez.* 1996-97, 24.

Verelst 1987

R. Verelst, 'De wet op het wegnemen en transplanteren van organen', *Vl. T. Gez.* 1987, p. 97-102.

Wery 1976

C. F. Wery, 'Beschikken over eigen lichaam en lichaamsdelen', *Ars Aequi* 1976, p. 307.

Elektronische bronnen

Bunschoten (T&C Grondwet), art. 10 GW, aant. 2.

D.E. Bunschoten, 'Persoonlijke levenssfeer' in: P.P.T. Bovend'Eert (red.), *Tekst en Commentaar Grondwet*, Deventer: Kluwer 2013 (online, laatst bijgewerkt op 1 september 2009).

T.J. Mellema-Kranenburg 2012

T.J. Mellema-Kranenburg 2012, 'Modellen voor de Rechtspraak, I.3.3.5.10 Levenstestament' (online, laatst bijgewerkt op 1 juni 2012).

Rijksoverheid 2014

Rijksoverheid, 'Orgaandonatie' (online, laatst geraadpleegd 8 september 2014)

Stein 2013 (GS Vermogensrecht), art. 3.2 BW, aant. 8

P.A. Stein, '8. Ethische overwegingen', in: Jac. Hijma (red.), *Groene Serie Vermogensrecht*, Deventer: Kluwer 2013 (online, laatst bijgewerkt op 10 maart 2013).

Kamerstukken

Handelingen I 1987/88.

Handelingen II 1978/79, 15 463, nr. 2

Kamerstukken II 1979/80, 16 086, nr. 8

Kamerstukken II 1989/90, 21 561, nr. 3

Kamerstukken II 2011/12, 29 447, nr. 17

Jurisprudentie

Hof 's-Gravenhage 19 september 2000, NJ 2000, 661.

HR 25 juni 1946, NJ 1946, 503

HR 20 november 1990, NJ 1991, 302

HR 30 januari 1996, NJ 1996, 263

HR 8 september 2000, NJ 2000, 734

HR 23 november 2001, NJ 2002, 386

HR 23 november 2001, NJ 2002, 387

HR 18 maart 2005, NJ 2006, 606

Cass. 3 juli 1899, *Pas.* 1899, t, 318.
Cass. 7 maart 1975, *Arr. Cass.* 1975, 764-767
Cass. 17 december 1998, *Arr. Cass.* 1998, 525.